

YOSH AVLODNING AQLIY SALOHIYATINI TA'LIM-TARBIYA ORQALI YUKSALTIRISH

Ishmuratova Dilnoza Saparbayevna

*Samarqand viloyat Bulung'ur tuman 45-umumiy o'rta ta'lim maktabining
boshlang'ich ta'lim o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada yosh avlodni ta'lim-tarbiya jarayonida tabiat va jamiyatning sir-asrorlari bilan tanishtirish, ularni atrof-muhitda sodir bo'layotgan voqea-hodisalarni to'g'ri idrok etishga o'rgatish, yoshlar xotirasida saqlanib qolgan ma'lumotlarning mohiyatini anglab, ularga muvofiq munosabat bildira olish masalalariga e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: idrok, ta'lim, jarayon, tafakkur, fikr, ko'rgazmali obrazli tafakkuri, mantiqiy tafakkuri, reproduktiv tafakkuri, produktiv (ijodiy) tafakkurlar.

Bugungi kunda yosh avlodni ta'lim-tarbiya jarayonida tabiat va jamiyatning sir-asrorlari bilan tanishtirish, ularni atrof-muhitda sodir bo'layotgan voqea-hodisalarni to'g'ri idrok etishga o'rgatish eng dolzarb masalalardan biridir. Yoshlar xotirasida saqlanib qolgan ma'lumotlarning mohiyatini anglab, ularga muvofiq munosabat bildira olishi juda muhim. Bu esa yoshlarning tafakkurini doimo rivojlantirib borishni talab etadi.

Shu sababli, pedagog-tarbiyachilarning o'zlari "idrok", "tafakkur" kabi tushunchalarning mazmunini chuqur anglab olishlari zarurdir. Pedagog-tarbiyachilar yoshlarni ta'lim-tarbiya jarayonida borliqni idrok etishga yo'naltirib, ularni har tomonlama yetuk insonlar qilib tarbiyalash uchun ko'p mehnat qilishlari lozim.

"Idrok" – aql vositasida bilish, qabul qilish degan ma'noni anglatadi. Bu – murakkab bilish jarayoni bo'lib, insonning ruhiy va intellektual qobiliyatidir. Idrok etish jarayoni qisqa yoki uzoq muddatli bo'lishi mumkin. Odamlar bir xil narsani har xil idrok etishlari mumkin. Bu ularning bilim darajasi, e'tiqodi, pozitsiyasi, dunyoqarashi va ijtimoiy kelib chiqishi kabi omillarga bog'liq. Misol uchun, "ildiz" tushunchasini biologlar o'simliklarning moddiy asosi deb bilishsa, matematiklar ildiz ostidagi sonlar, shifokorlar esa tishning ildizi, sotsiologlar qarindosh-urug'chilik yoki ijtimoiy omillar sifatida idrok etadilar va qo'llaydilar. Olamning betakror sir-asrorlarini anglashda narsa va hodisalarning o'zaro bog'liqligi va ularning ahamiyati muhim rol o'ynaydi. O'sha olamning o'ziga xos jihatlarini tushunish, unga ongli yondashish, munosabat bildirish, ularni anglashimiz - bularning barchasi bilish jarayonida tafakkur ma'nosini anglatadi. Tafakkur (arab tilidan "fikrlash", "aqliy bilish" degan ma'nolarni anglatadi) inson ma'naviyatining ajralmas qismi bo'lib, olamdagi narsa va hodisalarning umumiy va muhim xususiyatlarini aniqlaydi. U narsa va hodisalar o'rtasidagi ichki va zaruriy aloqalarni, ya'ni qonuniy bog'lanishlarni aks

ettiradigan aqliy bosqichdir. Boshqacha qilib aytganda, tafakkur o'ylash, muhokama qilish, mushohada yuritish va fikr bildirish qobiliyatidir.

Shunday ekan, yoshlarning tafakkurini shakllantirishda birinchi navbatda ularning ma'naviy-axloqiy madaniyatiga e'tibor qaratish lozim. Ma'naviy-axloqiy madaniyat deganda, O'zbekiston xalqining an'analari, tili va madaniyatini bilish va hurmat qilish, milliy faxr tuyg'usini his etish, o'qimishli va aql-zakovatli bo'lishga intilish, axloqiy namunalar asosida yashashga harakat qilish, bo'sh vaqtni ijtimoiy ahamiyatga molik tarzda o'tkazish, o'z shaxsiy salohiyati haqida milliy boylik sifatida qayg'urish va shu kabilarni tushunishimiz lozim.

- Olam sirlarini anglash: Bu atrofimizdagi dunyo murakkab va qiziqarli ekanligini, har bir narsa o'zaro bog'liq ekanligini tushunishni anglatadi.

- Tafakkurning roli: Tafakkur bu - shunchaki ma'lumotlarni yodlash emas, balki ularni tahlil qilish, solishtirish, xulosa chiqarish va o'z fikrini shakllantirish demakdir.

- Ma'naviy-axloqiy madaniyatning ahamiyati: Tafakkur rivojlanishi ma'naviy va axloqiy qadriyatlarga asoslangan bo'lishi kerak. Milliy madaniyatni bilish va hurmat qilish yoshlarning tafakkurini boyitadi va ularga to'g'ri yo'nalish beradi.

Shu tariqa, tafakkur yosh avlodni har tomonlama yetuk shaxs sifatida tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi.

Ma'naviy-axloqiy madaniyat turli xil munosabatlar, bilim olish, ijodiy va mehnat faoliyati davomida namoyon bo'ladi. Ma'naviyatli insonning fikrlashi tizimli va mantiqiy bo'lib, bunday insonlar bilan muloqot qilish samarali va yoqimli bo'ladi.

Misol uchun, darsda o'quvchilarning tarbiyalanganligi o'qituvchini diqqat bilan tinglashlari va topshiriqlarni bajarishlarida ko'rinadi. Bu esa ularning tafakkurini shakllantirishga sharoit yaratadi. Shuning uchun o'qituvchi, avvalo, o'quvchilarning ma'naviyatini yuksaltirishga harakat qiladi. Bundan tashqari, yoshlarning qiziqishlarini inobatga olish muhim ahamiyatga ega.

Tafakkurning qiziqarli tomoni shundaki, inson bilgan, eshitgan va ko'rgan narsalarini ularning o'zi yo'q paytida ham ongida aks ettira oladi. Misol uchun, o'quvchi globusni o'rganib chiqqan bo'lsa, tog'lar, daryolar, sahrolar, okeanlar, qit'alar va davlatlarning nomlari va joylashuvini globusga qaramasdan ham aytib bera oladi. Bunday qobiliyatni o'quvchilarda shakllantirish o'qituvchidan tinimsiz mehnat, tajriba, pedagogik mahorat va zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanishni talab etadi.

O'quvchilarning tafakkurini rivojlantirishda o'qituvchi quyidagi jihatlariga e'tibor qaratishi lozim:

- Ta'lim mazmunini hayotiy misollar bilan boyitish.
- Ta'lim mazmunini o'quvchilarga yetkazishda ularning yosh xususiyatlarini hisobga olish.
- O'quvchilarni ta'lim mazmunini idrok qilishga undash.
- Ta'lim mazmunini tahlil qilish, sintez qilish va xulosa chiqarishga katta e'tibor berish.

- Zamonaviy axborot va telekommunikatsiya vositalaridan foydalanish: O'qituvchi dars jarayonida kompyuter, proyektor, internet resurslari kabi zamonaviy vositalardan foydalanishi o'quvchilarning qiziqishini oshiradi va materialni yanada tushunarli qiladi.

- Axborotni tushunib qabul qilishlariga e'tibor qaratish: Shunchaki ma'lumot berish emas, balki o'quvchilarning uni tushunib, o'zlashtira olishiga erishish muhim. Bu uchun o'qituvchi savol-javoblar, muhokamalar va boshqa interaktiv usullardan foydalanishi kerak.

- Obrazli tarzda ifodalab berish san'atini shakllantirish: O'qituvchi murakkab mavzularni oddiy va tushunarli qilib tushuntira olishi, misollar keltirishi va obrazli tildan foydalanishi lozim.

- Formulalar va statistik hisob-kitoblar vositasida isbot qilish: O'quvchilarning analitik tafakkurini rivojlantirish uchun ularga ma'lumotlarni isbotlash, formulalar va statistik ma'lumotlardan foydalanishni o'rgatish zarur.

- Fikrni tartibga solishga e'tibor berish: O'quvchilar o'z fikrlarini aniq, mantiqiy va izchil tarzda ifodalashni o'rganishlari kerak.

- Irodani chiniqtirish: Qiyinchiliklarga bardosh berish, maqsadga erishish yo'lida harakat qilish qobiliyatini rivojlantirish.

- Diqqatni taqsimlay olish va to'lay olishga yo'naltirish: Bir nechta narsaga bir vaqtda e'tibor qaratish va diqqatni jamlay olish qobiliyatini rivojlantirish.

- Ichki yoki tashqi nutq vositasiga e'tibor qaratish: O'z fikrlarini ichki nutqda shakllantirish va uni tashqi nutqda aniq ifodalash qobiliyatini rivojlantirish.

- Muammoli ta'limdan keng foydalana olish: O'quvchilarni muammolarni mustaqil hal qilishga o'rgatish, ularning ijodiy tafakkurini rivojlantirish.

- Qo'yilgan masalaga ilmiy nuqtai nazardan qarashga o'rgatish: Har qanday masalani tahlil qilishda ilmiy usullardan foydalanish, dalillarga asoslanish va asosli xulosalar chiqarishga o'rgatish.

- Fikrni doimo bir narsa xususida va uning bir nechta yechimiga e'tibor qaratish: Muammoning yechimini topishga yo'naltirilgan tafakkurni rivojlantirish, turli yechim variantlarini ko'rib chiqish.

- Aniqlik va yo'naltirilgan g'oyaning mavjudligiga o'rgatish: O'z fikrlarini aniq ifodalash, maqsadga yo'naltirilgan holda harakat qilish qobiliyatini shakllantirish.

- Masala yechimining shartlarini bir necha variantlarda tasavvur qilishga odatlantirish: Vaziyatni har tomonlama ko'ra olish, turli xil ssenariylarni tasavvur qilish va ularga tayyor bo'lish qobiliyatini rivojlantirish.

O'qituvchining o'z ustida muntazam ishlashi va o'quvchilarning tafakkurini shakllantirishga qaratilgan harakatlari natijasida ularda quyidagi tafakkur turlari shakllanadi:

- Ko'rgazmali-harakat tafakkuri: Amaliy harakatlar orqali fikrlash qobiliyati (masalan, konstruktor yig'ish).

- Ko'rgazmali obrazli tafakkur: Obrazlar va tasavvurlar orqali fikrlash qobiliyati (masalan, adabiyot asarini tasavvur qilish).
- Mantiqiy (mavxum) tafakkur: Mavhum tushunchalar va kategoriyalar orqali fikrlash qobiliyati (masalan, matematik masalalarni yechish).
- Reproduktiv tafakkur: Oldin olingan bilimlarni takrorlash va eslab qolish asosida fikrlash qobiliyati (masalan, tarixiy voqeani so'zlab berish).
- Produktov (ijodiy) tafakkur: Yangi g'oyalar yaratish, muammolarni yangicha yechish va ijodiy faoliyat orqali fikrlash qobiliyati (masalan, musiqa bastalash yoki rasm chizish).

Ushbu tavsiyalar o'qituvchiga o'quvchilarning tafakkurini har tomonlama rivojlantirishga va ularni hayotga tayyorlashga yordam beradi. Zamonaviy ta'lim usullari va texnologiyalardan foydalanish, o'quvchilarga mustaqil fikrlash, tahlil qilish va ijodiy yondashuvni o'rgatish yosh avlodning muvaffaqiyatli kelajagini ta'minlashning muhim omilidir.

- Ko'rgazmali obrazli tafakkur: Bu insonning avval ko'rgan, boshidan kechirgan narsalari va hodisalarni aniq obrazlar orqali tasavvur qila olishi va ularning mohiyatini umumlashtira olishidir. Masalan, siz dengiz bo'yida dam olgan bo'lsangiz, dengizning surati, to'lqinlar, qum, quyoshning tafti kabi obrazlar yordamida ushbu voqeani aniq tasavvur qila olasiz.

- Mantiqiy tafakkur: Bu so'zlar, bilimlar, g'oyalar va tushunchalar yordamida bevosita idrok doirasida bo'lmagan narsalar yuzasidan fikr yuritish qobiliyatidir. Bu mavhum tafakkur hisoblanadi. Masalan, siz hech qachon kosmosga uchmagan bo'lsangiz ham, kitoblarda o'qigan ma'lumotlar asosida u yerda qanday sharoit borligi haqida mantiqiy xulosalar chiqara olasiz.

- Reproduktiv tafakkur: Bu ko'rgan yoki bilgan narsalarni aynan qanday bo'lsa, shundayligicha fikrda bayon etishdir. Masalan, siz biror tarixiy voqeani o'qigan bo'lsangiz, uni hech qanday o'zgartirishsiz, xotirangizga muhrlanganidek so'zlab bera olasiz.

- Produktov (ijodiy) tafakkur: Bu fikrlash elementlariga yangilik kiritish, ijodiy yondashuvning amalga oshirilishi maqsad qilingan va amalga oshirilgan tafakkurdir. Masalan, siz oddiy materiallardan yangi bir hunarmandchilik buyumini yaratishingiz yoki biror muammoni yangicha usulda hal qilishingiz mumkin.

Ta'lim-tarbiya jarayonlarida shakllantirilgan tafakkurning ahamiyati:

Ta'lim-tarbiya jarayonida shakllantirilgan tafakkur yosh avlodni to'g'ri yo'lga boshlashga, jamiyatning faol a'zosi sifatida faoliyat yuritishga, ota-ona va yaqinlariga nisbatan o'z burchini his etishga, Vatan oldidagi farzandlik burchiga ongli yondashuvini ta'minlaydi. Boshqacha qilib aytganda, yaxshi rivojlangan tafakkur yoshlarga:

- To'g'ri qarorlar qabul qilishga: Tafakkur yordamida yoshlar turli xil variantlarni tahlil qilib, eng to'g'ri va oqilona qarorni qabul qila oladilar.

- Jamiyatda faol ishtirok etishga: Tafakkur yoshlarga jamiyatda sodir bo'layotgan voqealarni tushunishga va ularga o'z munosabatini bildirishga yordam beradi.

- O'z burchlarini anglashga: Tafakkur yoshlarga ota-onalar, yaqinlar va Vatan oldidagi mas'uliyatini anglashga yordam beradi.

- Muammolarni hal qilishga: Tafakkur yoshlarga hayotda uchraydigan muammolarni mustaqil hal qilishga yordam beradi.

- Ijodiy qobiliyatlarini namoyon qilishga: Tafakkur yoshlarga o'zlarining ijodiy qobiliyatlarini san'at, ilm-fan yoki boshqa sohalarda namoyon qilishga yordam beradi.

Shu tariqa, ta'lim-tarbiya jarayonida tafakkurni rivojlantirish yosh avlodning barkamol shaxs bo'lib yetishishi uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Hasanboev J., To'raqulov X. boshqalar. Pedagogika fanidan izohli lug'at. - Toshkent "Fan va texnologiya" nashriyoti. 2009.

2. Abdurasulov A., Ahmedov A. va boshqalar. Ma'naviyat asosiy tushunchalar lug'ati. - Toshkent. 2009.

3. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. -T.: 2003. 6-Tom, 542 b.